

zičko-stilskom planu nisu lišena vrednosti (bez obzira na zamerke koje im se mogu uputiti sa čisto filološkog stanovišta): ne samo da je još Vuk Karadžić isticao »slatki stil« ovoga pisca, nego je i jedan jedan od najvećih majstora našeg jezika Stanislav Vinaver u svojoj knjizi o Lazi Kostiću govorio o melodijsko-ritmičkim i poetskim kvalitetima Vidakovićevo jezik, tako rečkim u našoj novijoj proznoj tradiciji (u kojoj je ipak prevladavao gramatičko-logički usmenogovorni idiom, iniciran pored ostalog i doslednim vezivanjem za vukovsku normu): odjeke te poetsko-jezičke melodije sretamo i u proznim ostvarenjima Miloša Crnjanskog, što takođe svedoči o njenim potencijalima...

Kada je reč o književno-estetskim pozicijama sukobljenih autora, odnosno o poetičkim načelima koja su zastupali u polemici, stvari su tu više nego očigledne: Vukovi pogledi čak ni u onom vremenu (a još manje danas) nisu podsticajni i progresivni, naprotiv – oni su izrazito skućeni, redukovani, isuviše bukvalni i neliterarni da bi bili relevantni sa stanovišta jezičko-umetničkog stvaralaštva; on književnu fikciju saobražava merilima stvarnosti, tačnije – merilima sopstvenog lokalno-provincijskog stvarnosnog iskustva, i tu rudimentarnu, sirovu realističku perspektivu potkrepljuje jednom vrlo primitivnom zdravorazumskom logikom: očekujući od umetnosti da *doslovno* reprodukuje (njemu poznatu!) stvarnost i da reflektuje samo najprostije, racionalno-pravolinijske relacije, Vuk je ne samo prevideo sve ključne estetske i poetičke momente (tj. sve ono što je istinski bitno za literarno delo) nego je istovremeno Vidakovićeve romane

ogrebotina u vremenu: klasicistički pejzaž

milivoj nenin

Za Sterijinu pesmu »Spomen putovanja po doljnim predelima Dunava« Milorad Pavić kaže: »Na ovom mestu srpski klasicizam se dodirnuo sa 'Parnasom Vojislava Ilića i u njegovoj 'Elegiji na razvalinah kule Severove« kao i u jednoj pesmi Ljubomira Simovića, ostvarilo se na najplemenitiji način proroštvo Sterijino okrenuto samom sebi: 'I na tvome će stajati grobu potomaka noga...« Dakle, Sterijina pesma bi bila početak ili anticipacija pesama Vojislava Ilića i Ljubomira Simovića; ali ne treba zaboraviti da je »pesnički nacrt one plovidbe Dunavom koja će kasnije obogatiti Sterijin opus« dao Jovan Subotić 1839. godine u poslanici, sastavljenoj u distisima, Teodoru Pavloviću. Pismo je pisano u brodu tokom putovanja iz Pešte u Karlovce i Novi Sad. »I ovde se ponovo dodiruje srpski klasicizam sa 'Parnasom Vojislava Ilića (u pesmi Na brodu) i Dunav je kao most koji preskačući reku srpskog romantizma, vezuje srpski klasicizam sa krajem veka« – ponovo se pozivamo na Pavića.¹

Najpre ćemo se zadržati na pesničkom nacrtu plovidbe Dunavom koji ispusuje Jovan Subotić. Pesma je, dakle, beležena na brodu: ali je beleži neko ko iz broda gleda prirodu širom otvorenih očiju, i ko, istina napuštajući ga, vidi pejzaž drugačijim očima. (Za taj pejzaž se kaže da dopire do pomenu te Sterijine pesme). Izvanredan je Subotićev pejzaž:

*»Al' kakva se to s leve javlja ruke
Tvrđinja sa svetlim porubom od suvoga zlata?
Oblaci to su, izza koih sunce
Zlatne baca strele, da tamu progoni s zemlje
O kakva je to divna Etna s lavom!
Vidovi lepi, i ognjevi živi, i duhovi sveži:
Taki je bio prvog jutra život.«*

Naravno da taj pejzaž nije u prvom planu, iako deluje pesnički najubedljivije; sve je to protkano istorijskim reminiscencijama i komentarima. Ne može se stopa puta preći, a da se ne pomene ili »krv Turaka«, »kosti Ungara«, »Rakoša grobovi«. (Ima gotovo i banalnog reporterskog beleženja predela koji se vide iz broda). I kao da se čitava pesma događa između pukog beleženja predela pored kojih se prolazi i istorijskih reminiscencija koje oni prizivaju; ali je tu i pejzaž koji se otima, nameće, koji, u jednom trenu, sve to potiskuje u drugi plan. Pejzaž je ovde kao bekstvo od istorijskih reminiscencija, kao mogućnost zaborava vremena i mesta gde se lirski subjekt nalazi; ali pejzaž ovde istovremeno i vraća misao na to gde se lirski subjekat nalazi. Bez obzira koliko to paradoksalno izgledalo pejzaž kao da budi podsećanjem na to da je to naš pejzaž. (Dostojanstven ton, misaona diskurzivnost ali i smisao za rodoljubivu službu jesu nešto što pripada tematskom okviru klasicističke poetike, piše Miodrag Pavlović). Ponovo je tu svest o vremenu i mestu... (»Sve srbsko dokle oko vidit može«). I bez obzira na početak pesme sazdan od opštih mesta, i bez obzira na kraj pesme gde imamo izvesnu prosvetiteljsku, radnu, notu; u kojoj se kaže da će biti pčelica, a da će trutove istrebiti vreme, dakle bez obzira na danak vremenu koji Subotić plaća, ova pesma sa svojim pejzažom ostaje u srpskoj poeziji. Sa svojih sedam stihova koji uistinu anticipiraju Sterijin pejzaž:

*»Ljupko čamac brodi, zefirom ga volna talasa
Providi s bistra voda iskrenom ravnom srcu.
Mimo čamca lete smejući se vesela brda,
Bregovi grdni lete, divno pozorje oku.
Ali kakva strahota! Zlobno s isprečile gore,
Propašću čamcu groze, ishod preperečen svaki.
Opet Dunav s okreće, gordo ustupaju brda,
I veselo vrata putnika primaju svog.«*

I dalje, ponovo Pavić: »U toj situaciji pejzaža – slike u okviru klasicističke poetike i treba valjda tražiti odgonetku dve važne komponente zapažene i često kritikovane u klasicističkom pesništvu. To su nedostatak poante (koja se odlaže

milovan vidaković

suočio sa takvim ograničavajućim zahtevima koji u najboljem slučaju književnost pretvaraju u istorijsku ili etnografsku feljtonistiku. Vidaković je, s druge strane, smatrao da je *licentia poetica* jedan od temeljnih principa umetničkog stvaralaštva, pravo za koje su se pisci izborili još u drevnim vremenima: zato on (romantičarski) brani književnost kao carstvo mašte, kao fiktionalni prostor koji nije identičan stvarnosti i ne mora bezuslovno poštovati njene zakone i obrasce; zato on ne pristaje na istinu i zdravorazumskovanlitararne norme kao suštinske odrednice književnog dela, koje sledi sopstvenu unutrašnju logiku i sopstvene paradigme; zato on insistira na emotivnom i induktivnom (a ne isključivo racionalnom) odnosu prema umetnosti i na njenoj (doduše ne apsolutnoj) autonomnosti; zato su za njega estetski argumenti i kvaliteti od prvorazredne važnosti i zato se njegovi tekstovi, nastali u polemici sa Vukom, mogu u jednom širem smislu posmatrati kao prva odbrana poezije u srpskoj književnosti (tj. kao preteča onih budućih odbrana poezije čiji su autori bili Laza Kostić, Marko Ristić i drugi). Najzad, zbog svega toga Vidakovićeve eksplicitna poetička načela (bez obzira na vrednosne domete njegovih romana) mnogo su modernija i bliža savremenoj literarnoj svesti od Vukovih književnokritičkih simplifikacija iz *Prve* i *Druge recenzije srpske*, a takođe su u kontekstu onog vremena estetski znatno relevantnija i naprednija, otvarajući srpskoj književnosti slobodnije stvaralačke prostore i šire mogućnosti od onih koje je Vuk imao na umu 1815. i 1817...

ne samo od diskurzije do diskurzije; nego i od pesme do pesme, jer mehanizam smenjivanja slike i diskurzije funkcioniše i van pojedinih pesama, kroz čitav stil) i objektiviziranje pejzaža, koji će krajem XIX veka sa Vojislavom Ilićem dodirnuti simbolizam«. Ovde imamo, što se poante tiče, malo drugačiju situaciju. Rekli smo već da kod Subotića u pomenutoj pesmi imamo, izvesnu, prosvetiteljsku poantu; isti je slučaj i sa Sterijinom pesmom: završava se smirujuće, »pozivom« na rad (ali i na ovozemaljski život) – »kratak je život kao san, dela su večita tek«. No, to se uistinu odlaže za kraj pesme. Ali za nas je interesantnije kako funkcioniše pejzaž i u jednoj i u drugoj pesmi. Kod Subotića kao da imamo izvesnu diverziju pejzaža; kao da Subotić ne može da ga kontroliše da bi ga podredio pesmi. To je najpre pejzaž koji se osamostalio. Sterija, pak, svoj pejzaž koristi da bi potvrdio ono što se iznosi u diskurziji; ali tu imamo i složenije tkanje. Smenjuju se dva toka u nekoj gotovo uzročno-posledičnoj vezi. Posle opisa brda koja, smejući se, lete, posle opisa Dunava koji se okreće, Sterija kaže:

*»Tako često sreća uzmučuje čoveku život,
Udari teške sudbe treskaju burno njega...»*

Dunav je tu iskorišćen kao primer i kao takav samo je nit pesničkog tkanja našeg pesnika. Nit oko koje se plete, ali koja može i da se napusti – jer je prepoznatljiva i lako se

Kad smo kod pohvale prolaznosti, ona niče iz Sterijinog osećanja sveta; život je moćan, čovek je tek mrva, ali tu se nalazi spas, to Sterija i kaže u poslednjem stihu: »Život je kratak, ko san, dela su večita tek«. Ljudski život se, dakle, radom, milosrdem ili herojskim delima, može uzdići iznad. Ne osećam, kao i Jovan Hristić uostalom, samo »melanholičnu i rezigniranu negaciju života i njegovih vrednosti«, već naprotiv kao da povremeno, na terazijama Sterijine pesme, preteže veličanje života i njegovih vrednosti. (Mada se mora priznati i izvesna paradoksalnost poslednjeg stiha, ako se imaju u vidu stihovi:

*»Gledaj silna grobljišta, tu kosti leže bez čisla,
Pitaj po redu: Kosti, čije li ste vi?
Tu je prostak, tu vlasnik i car, tu čuven leptom,
Tu je bogatir; gdi? kosti su jednake svim.«*)

Pominjao se Sterijin pesimizam i tražena je veza između Sterije i Edvarda Janga, pisca »Noćnih misli«. Dragiša Živković je u »Spomen putovanjima po doljnim predelima Dunava« našao izvesne »grobljanske motive«: »U prsima svak truleža usev nosi. (Zalud lekova ced protiv otrova bolesti raznih.) Sudba je čoveka ta: zemlja da zemlja bude«, »Vreme je satrlo sve, i ljude i Herkula samog«, »Vreme je satrlo sve, i delo i majstora samog«. I ovaj stih kao da pomera iz korena više puta pominjan Sterijin poslednji stih. (Te »grobljanske motive« mogli bismo naći i u Subotićevoj pesmi »Teodoru

Jovan subotić sterija popović

može naći. I zato je u pravu Jovan Hristić kad piše: »Radi se pre o tome da je slika u Sterijinoj poeziji (pa i u svakoj racionalističkoj poeziji) povod, ili izgovor, ako hoćete, za jedan poduži lanac diskurzivnog zaključivanja, koji se opet, sa svoje strane završava i zaključuje jednom slikom. I tako slika ne samo što je u potpunosti podređena diskurziji već i postaje predmet ne u kome, već nad kim nastaje poezija. Stoga nije ni čudno, ni slučajno, što je alegorija bila najprirodniji izraz te poezije.«² Alegorijska konvencija, kaže dalje Hristić, traži da »smisao, opseg i značenje jedne slike budu unapred određeni«; a Dunav, kao alegorija za životni tok (»poređenje života sa rekam koja protiče«) upravo je pogodan za Sterijinu pesmu. Nećemo se zadržavati na didaktičkoj ambiciji našeg pesnika, koja bi po Hristiću, bila podvrsta opštije alegorijske konvencije. Vratimo se razlici između pesama Jovana Subotića i Sterije, koja je bez obzira na domet pesama lako vidljiva u početku. U samom uvođenju čitaoca u pesmu. Ako Subotić traži okvir poslanice, epistole, da bi u njoj napisao svoju elegiju, da bi čitaoca lagano uveo u pesmu: kod Sterije imamo upravo suprotnu situaciju. Sterija ide u samo središte stvari. Ne piše Sterija »Spomen putovanja po doljnim predelima Dunava« da bi na kraju pesme rekao da je promena sveta nešto prirodno, obično; već nam to govori u prvom stihu – da bi dalje to samo drugačije akcentovao, varirao, povezivao jednom osobenom, rekao bih asocijativnošću, jer tu je veza između dva toka Sterijine pesme koji se prepliću, da bi to ponekad i zaoštrio: »Al u prsima svak truleža usev nosi«. Ali sve se to na kraju projektuje u »veliki krug prirodne nužnosti« kako kaže Hristić. Tu je prisutno Sterijino osećanje za nužnost. Imajući u vidu esej Tomasa Mana o prolaznosti, Sterijinu pesmu, jednim delom, doživljavamo kao pohvalu, ili svetkovinu, prolaznosti.

Pavloviću«, na primer: »Kad se osuđeni vrate u svoje duhovi groblje«, »U noći uprav čovek sebi živi...« Poznat je već uticaj Edvarda Janga na nastanak Subotićeve pesme »Embriionu« – jedne od najlepših pesama XIX veka kako kaže Miodrag Pavlović – ali, na tome se ovde ne bismo zadržavali. No, ključna razlika između Sterije i Janga – i to ovde želimo istaći – je u Sterijinom napuštanju »mistično-zagrobno života u Jangovoj poeziji« jer »Sterija se zaustavlja na smrti kao prestanku svih životnih funkcija, pa i životnih nemira i patnji, ne sagledavajući smrt kao početak nekog pravog, večitog, onostranog života, već samo kao prestanak života i kao 'mir u mirnoj zemlji'. I tu je negde sličnost između Subotića i Sterije. Ali, možemo ovde ukazati i na jednu razliku. Kao kod Subotića tako i kod Sterije imamo onaj klasicistički topos izraženog rodoljublja: »Srpsko ime nose, Srbalja kažu slavu« ili »Kraljevo i Černjec pripovedaju Srbije slavu...« Ali, to su »nedovršeni« stihovi. Kod Sterije već imamo »gorki patriotizam« klasicista. Ako kod Subotića osećamo radost i ljubav prema rodu, Sterijino rodoljubivo pesništvo je obojeno rezignacijom »ili, češće, kritičkim tonom« (M. Pavić),⁴ Sterija stihove o slavi Srbalja zaokružuje stihovima: »Gdi su ti Srbliji sad? Na njenim grobov'ma strani (Zidaju kuće, da svi vremena žertva budu«. (Ali, vidimo da je Sterija i svoje gorko rodoljublje iskoristio kao primer promene sveta, za ono barokno »kolo sreće« gde je vreme, kako piše Pavić, vrhovni sudija).⁵

Vratimo se, sada, našem pejzažu. Istakli smo već sedam stihova u pesmi »Teodoru Pavloviću«, ali je presudniji zimski pejzaž Jovana Subotića. Milorad Pavić piše da je Subotić anticipirao svojim pesničkim pejzažom u alkejskim strofama zimске pejzaže Vojislava Ilića, posebno Ilićevu »Zimsku

idilu«. Tu Pavić misli na Subotičevu pesmu iz 1835. godine sa naslovom »Zima«:

»Već sada zima srebrnim prepletom
Nakiti crne javora bezlistnog
Grane: već poslednji jeseni
Žute list šušti pod stegom mraza«

Možemo samo podsetiti na »Zimsku idilu« Vojislava Ilića, gde:

»Zima je pokrila snegom doline i polja ravna,
I tavne, visoke gore. Vihori sneznoga praha
Po pustom viju se polju i cela priroda čuti,
I listak poslednji vene od zimskog studenog daha«

i dalje i u jednoj i u drugoj pesmi pucketa vatra i uz nju se razvija priča... No, ima za nas jedna interesantnija veza između Subotića i Vojislava Ilića. To je onaj dodir Subotića sa »Parnasom« V. Ilića u pesmi »Veče na brodu« koju smo pomenuli u početku teksta i gde smo istakli onaj deo o Dunavu kao mostu koji preskačući reku srpskog romantizma vezuje srpski klasicizam sa krajem veka. Ilićeva pesma »Veče na brodu« unekoliko je drugačija od Subotičeve: pisana na putu iz Turn Severina za Beograd, dakle uzvodno, najpre nam pokazuje jedan drugačiji pejzaž. To više nije klasicistički pejzaž; godina je 1892. i imamo začetke Ilićevog simbolizma. Ilić kako bi to Pavić rekao: »Ilić kada daje opisne pesme kao što je sa slučajem pesničkog opisa putovanja brodom iz Turn Severina u Beograd, ne daje obojeni pejzaž dunavskih obala, nego pravi zvučni pastel, pejzaž i ambijent dočaran zvucima santure, pesmom i tutnjavom broda.«⁶

I kao da Dunav, reka srpskog klasicizma, u poeziju Vojislava Ilića – možda i najuspelijeg srpskog klasiciste – stiže kasno.

Jer, pejzaž se sada gubi, barem onakav pejzaž kakav smo čitali kod klasicista: »Pesnički pejzaž više nije rezultat nezainteresovanog posmatranja, realistička ili naturalistička kopija objekta, nego je subjektiviziran, intenzivno uslovljen ličnošću pesnikovom.«⁷ I tu smo već kod, za nas zanimljive, druge Ilićeve pesme gde se otvara mogućnost klasicističkog pejzaža, kod »Elegije na razvalinah kule Severove«. (I Subotičeva pesma je elegija, pa i Sterijina isto tako). I u toj pesmi imamo subjektiviziran pejzaž kao i u prethodnoj. (Muzika teksta sada je u prvom planu). Tu više nema realističkog prizora, to je opis prirode koji je uslovljen pesnikovom ličnošću... Za razliku od Sterije, Ilić ne razmišlja o životu uopšte, već o onoj mrvi koja kaže: »Sadašnjost moja je pusta, ko pusta pećina neka« i dalje sa Sterijinom rezignacijom: »Prošlost je protekla moja ko burna planinska reka«... Nema dakle poredenja životnog toka sa Dunavom, već se poredi pojedinačan život sa »burnom planinskom rekam«. I ovde ime elemenata rodoljublja – ali kao da se nema snage da se tom rodoljublju da gorka boja – lirski subjekt se žrtvovao otadžbinu, ljubav... Kao da umor izbija iz ovih redova, sada se samo sanja: »beskrajno mračan al' ipak dragi san«, sanja se večni mir. San iza kojeg nema ništa kao i kod Subotića i Sterije.

Kao što Sterija na kraju još jednom otvara svoju pesmu stihom i kojem kaže da je život kratak ali da su dela večita, tako i Ilić samo prividno završava svoju pesmu kad kaže da u sarkofagu počiva »i trijumf života večnog«. Vojislav Ilić pak nije sve sahranio, jer:

»A dole Dunavo brui i gusti šumore luzi,
i smeh, i pesma grmi, i život treperi mlad...
O pojte sumornu pesmu, o pojte pesmu o tuzi,
S uzdahom ja je primam, s odjekom prazan grad.«

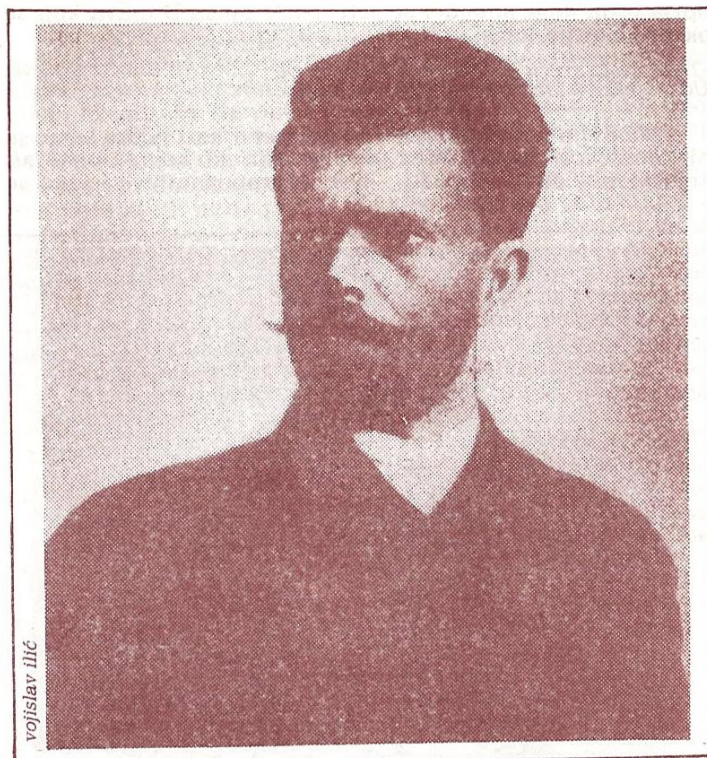
Iako nema pejzaža Dunava i njegovih obala, ipak je Dunav taj koji ponovo podseća na život koji »treperi mlad«... Dunav koji brui i kojeg je u Ilićevoj poeziji čuo i Krleža u ovom našem veku... Mnogo puta je rečeno da ima pesama kojih nikad ne bi bilo, da neke druge pre njih nisu već napisane. Jedna od takvih pesama je i pesma napisana stotinak godina posle Sterijine, pesma koja naslovom direktno priziva Sterijinu pesmu, pa preko nje i Subotičevu i Ilićevu. Rec je o pesmi Ljubomira Simovića »Spomen putovanja po donjim predelima Dunava«.

Ako je Sterijin prvi stih »Promeno sveta, šta je običnije, češće od tebe!« u Simovićevoj pesmi imamo osećanje da brod, u kojem se lirski subjekt nalazi, stoji, da se ništa ne pomera; ali i da je uvek tako bilo. I to u pesmi koja korespondira sa Sterijinom. Trag od pejzaža može se naći samo u prvom stihu gde kao da se čitav Sterijin pejzaž sažima u jedan stih (Gde se razliva sumnjiva zemlja il se u brda zbija«): i pejzaža više nema.

»Gde su danas noćne zamisli, gde je taj put što silazi (U vetar i vreme, kroz trnje i težak plamen?« pita se lirski subjekt Simovićeve pesme, kao svedočanstvo o prolaznosti, kao dokaz da je »potomaka noga« o kojoj piše Sterija, ipak došla. Ali tu je već, kao i kod Sterije uostalom, i svest o napisanom.

Kao da Sterijin stih koji kaže da useva trulež u sebi svak nosi, i ovde nalazi plodno tlo. Dan je ružan, promašen, neostvaren »u malo bledih mrlja rasplinuo se dan«, zalud se gleda u mutno nebo i traži i pita gde je onaj »koji mudro, bez nade i maske, ide do samoga kraja,« sa istinom pakla i prividom raja?»

Jedino još ostaje put pored reke »ogrebotina u vremenu«, »ožiljak zarastao u korov pust i stejnje«, onaj put koji je i Sterija video: »Šta se ono izgrebenu, vidi na obali desno? (Put je to, drevni Rimljana divno delo«. Ali u Simićevoj pesmi nema likova, nema naroda, nema zemalja: ne može se naslutiti istorijsko vreme. Za pitanja koja Simović postavlja to je suvišno. I ako ta ogrebotina u vremenu govori o prirodi i ako se u odnosu prema prirodi (njenu vrednost J. Hristić vidi u tome što nema ljudskih osobina) pesnici izjednačuju: sve ostalo kao da podstiče razliku.

vojislav ilić

I Dunav sa svojim pribrežjem koji je značajan za klasicistički pejzaž – gotovo bez izuzetka je predmet klasicističkog pejzaža – više se ne opisuje. Jednostavno se ne posmatra više. Gleda se samo »kroz okruglo okno brodskega restorana«: vide se talasi, pusta obala, retka trava... Od klasicističkog pejzaža ostaje samo »ta mišja ploveća rupa: (voda na dnu okruglog prozora, novine, kiša i supa«. Čovek je sada okrenut unutrašnjosti broda, za Dunav – koji je prizivao i podsećao na ljubav prema rodu – više se nema vremena. Sada je čovek sam: ne javlja se ni onaj »koji mudro, bez nade i maske, ide do samog kraja...«

Pominjali smo već dva toka u Sterijinoj pesmi; možemo reći za tu poeziju i ono što beleži Jovan Hristić da je »osnovna konvencija te racionalističke poezije u tome što ona gotovo neprekidno komentariše samu sebe«. Iz tog ugla bismo mogli čitati i Simovićevoj pesmu: ali kao da u drugom toku slutimo pesme Jovana Sterije Popovića, Jovana Subotića i Vojislava Ilića. I kao da tek ta »dva toka« zajedno – komentarišući se međusobno – postaju ona, vidljiva, ogrebotina u vremenu.

- 1) Knjiga na koju ćemo se češće pozivati u ovom tekstu je knjiga Milorada Pavića: »Istorija srpske književnosti klasicizma i predromantizma, klasicizam«, Nolit, Beograd, 1979. godina
- 2) Svako pominjanje Jovana Hristića ima u vidu njegov tekst: »Pesnik Sterija«, predgovor izboru pesama Jovana Sterije Popovića, Nolit, Beograd, 1982. godine
- 3) Dragiša Živković: »Evropski okviri srpske književnosti« II knjiga, Prosveta, Beograd, 1977. godine. Tekst: »Odjeci 'Noćnih misli' Edvarda Janga kod Sterije i u srpskoj poeziji prve polovine XIX veka.«
- 4) Taj kritički ton, taj »gorki patriotizam« sa Sterijom prelazi u ubojnu socijalnu kritiku koja je najizraženija u odi »Groblje« gde Sterija peva da ideali revolucije – sloboda, jednakost i bratstvo – leže u grobu, piše Milorad Pavić u već pomenutoj knjizi.
- 5) Videti poglavlje »Kolo sreće« u knjizi Milorada Pavića: »Istorija srpske književnosti baroknog doba«, Nolit, Beograd, 1970. godine.
- 6) Milorad Pavić: »Vojislav Ilić njegovo vreme i delo«, Prosveta, Beograd, 1972. godine
- 7) Isto.